

Аннотація. Присяжнюк Ю.П. *Жизнь на северной стороне Большой Степной Границы (в поисках истоков "ментальной расколотости" этнической идентичности украинцев).* Автор обосновывает идею более широкого, чем считалось ранее, влияния условий Большой Степной Границы на культуру украинского этноса. В частности, обращает внимание на истоки формирования такой ментальной черты как "расколотость" этнической идентичности. Приходит к выводу, что и в послеказаческий период это обстоятельство во многом определяло дальнейшую историческую судьбу украинской общности.

Ключевые слова: Большая Степная Граница, этнос, культура, ментальность, украинцы

Summary. Prysazhnyuk Y.P. *Life on north side of great steppe boundary (looking for sources of "mental segregation" of ukrainians' ethnical identity).* The author gives grounds for the idea of wider, than it was considered earlier, influence of the conditions of the Great Steppe Border on the culture of Ukrainian ethnos. In particular he emphasizes the formation sources of such mental feature of Ukrainians as "split" of ethnical identity. He comes to the conclusion that after the Cossacks going off the historical arena, it "continued acting" and this circumstance generally defined the subsequent historical fate of Ukrainian society.

Key words: Great Steppe Border, ethnos, culture, mentality, Ukrainians

Надійшла до редколегії 29. 04. 2010 р.

Затверджена до друку 10. 06. 2010 р.

В.В. Гоцуляк

УДК 930.1(477)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА В ДЗЕРКАЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ

У публікації розглянуто питання теорії та методології історії селянства, праці, присвячені процесу формування, інституціоналізації наукової школи істориків-аграрників у Черкасах.

Ключові слова: методологія історії, історична школа, історіографія, селянство

Питання аграрних перетворень, аграрного ринку, земельних відносин, зокрема й руху земельної власності, повсякденного життя селянства дедалі більше стають об'єктом наукових досліджень. Зазначене пояснюємо низкою обставин. В останнє двадцятиліття аграрна проблематики в цілому та його складова – селянство, стала темою наукових студій, а також доволі широкого (і в публіцистиці, і в засобах масової інформації) та емоційного обговорення в суспільстві. Про це свідчить численна наукова література: монографії, дисертації, автореферати, узагальнюючі праці, публікації, присвячені регіональній проблематиці, а ще брошури, статті, огляди й рецензії, довідкові видання, матеріали симпозіумів, наукових читань, "круглих столів", конференцій від міжнародних до галузевих (відомчих). До цього варто додати дидактичну літературу (підручники та посібники), зміст багатьох популярних книжок, що претендують на науковість, сторінки періодичної преси, мережу Інтернет.

Сучасна наукова література суттєво відрізняються змістовним наповненням, намаганням професійних дослідників на теоретичному рівні, в авторській концептуальній манері дійти до глибин вирішення проблем, а саме: узагальнювати й осмислювати концентровану інформацію, перевіряти свої гіпотези і стверджувати власні погляди на окремі аспекти історії селянства.

В останні роки спостерігаємо процес розширення джерельно-документальної бази селянознавчих студій. Історики частіше почали звертатися до традиційних джерел: офіційного діловодства, зокрема й судових і адміністративних справ, статистики, причому як урядових, так і земських установ, періодичної і неперіодичної преси, джерел особистого походження (мемуари і приватне листування), матеріалів "польової етнографії", генеалогії, документів селянського походження (скарги, вироки сільських сходів, прохання селян) та ін.

Евристичним змістом відрізняються дисертаційні роботи, в яких, як правило, задіяний раніше неопублікований, отриманий переважно в місцевих (обласних) архівах джерельний матеріал. Аналізуючи його, автори намагаються у розділах, підрозділах і, особливо, у прикінцевих висновках дійти до ширших узагальнень. Однак їм усе ще бракує залучення досягнень європейської і світової науки (хоча б наслідування її ліпших здобутків), комплексного підходу та належного рівня теоретизування. Майже ніколи не задіяним залишаються матеріали справ кандидатських і докторських дисертацій: відгуки і виступи офіційних опонентів, виступи членів рад, стенограми захистів, відгуки на автореферати дисертацій, представлених на здобуття наукових ступенів кандидатів і докторів наук.

І все ж українська історична селянознавча думка стає дедалі більш самодостатнім явищем, надто тоді, коли беруться до уваги теоретичні питання, тісно пов'язані з процесом становлення організаційних форм наукового співтовариства.

Цікаві спостереження про роль сучасних наукових організаційних форм (інституцій та осередків) в історії українського селянства знаходимо у дисертаційному дослідженні В.В. Бондаря "Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні", захищеної 30 квітня 2010 р. [1]. На нашу думку, в рамках цього дослідження автору вдалося запропонувати свій варіант відповідей на поставлені завдання, виявити і належно опрацювати достатньо представницьку історіографічну джерельну базу, застосувати продуктивні методологічні підходи до студювання теми, розставити певні акценти в оцінках попереднього наукового здобутку українських істориків та історіографів, окреслити перспективу майбутніх пошуків.

Дослідник також показав сутність інституціоналізації й проаналізував діяльність Інституту історії України Національної Академії наук України, Наукового товариства істориків-аграрників і Науково-дослідного інституту селянства в Черкасах, Наукового товариства аграрної історії у Дніпропетровську та інших регіональних осередків [6, 9].

Для фахового аналізу українських селянознавчих інституцій автор звернувся до теоретичних напрацювань із проблеми "інституціоналізації". Передусім він зазначає, що цей термін із 1960-х рр. увійшов у західну соціологію науки і вже у 1980-і рр. утвердився у радянському наукознавстві [1, 45]. До речі, на думку Р. Уїтлі (Манчестерська школа соціологів), чинник інституціоналізації важливий щодо наукового розвитку в тому сенсі, що він відображає ступінь когерентності й чіткості формулювання ідей, і це в свою чергу визначає межі, в яких вчені можуть діяти [2].

Простежуючи зміст згаданої публікації Р. Уїтлі, В.В. Бондар звертає увагу на різницю між когнітивною і соціальною інституціоналізацією. Перша є оформленням когнітивних і технічних норм у вигляді взаємозв'язаних і взаємозалежних (не обов'язково логічних) поглядів на якусь проблему. Вивчення її потребує особливого підходу. Зокрема, її нижчий ступінь передбачає відповідно низький рівень інтелектуальної впорядкованості й таке ж нижче значення загальної згоди. У цій ситуації діяльність може бути некоординованою, позаяк буде відчуватися недостатність загальних визначень і способів використання технічних термінів. Другий ступінь структурує їхню діяльність у тому сенсі, що обмежує до певної кількості дослідницькі напрями, якими може займатися окремий вчений [2, 223–223, 235].

На думку молодого дослідника, соціальна інституціоналізація – це виникнення і збереження формальних структур, які об'єднують членів когнітивної структури. Вона може розглядатися як проста усвідомленість про роботи дослідників суміжних областей і обмін ідеями або результатами, чи як певна організаційна єдність у вигляді професійних товариств, провідних журналів та ін. [2, 236].

Докладно висвітлюючи це питання В.В. Бондар наводить розлогу цитату сутність якої полягає у визнанні безпосереднього зв'язку діяльності вчених між собою, що може привести до одного з трьох типів соціальної інституціоналізації: 1) кооперація і розподіл праці в межах когнітивної згоди. Учені в цьому випадку одноголосні стосовно загального підходу до конкретної сукупності проблем і розподіляють свою діяльність так, щоб кожна група мала справу з частиною проблем або методик і займалася тільки ними; 2) коли вчені конкурують у межах когнітивної згоди. Різні групи дослідників будуть використовувати аналогічні методи, працювати над одними і тими ж проблемними ситуаціями і змагатися;

3) конкуренція вчених у ситуації нижчої когнітивної згоди. Тут може існувати вже вагомий ступінь згоди відповідно основної дослідницької проблеми, але будуть помітні розходження з того, як трактувати цю проблему і які рішення потрібно вважати правильними. Кожну групу вчених тут характеризує або особлива методика, або особлива модель пояснення, або те й інше разом [2, 237].

Проаналізувавши конкретну пізнавальну ситуацію, В.В. Бондар звертає увагу не те, що проблема інституціоналізації у 1980-х рр. стала предметом дослідження радянського наукознавства. Увагу дослідника привертають погляди вчених на інтерпретацію ними деяких її аспектів і, зокрема, думка Е. Мірського, про те, що організаційна група набуває інституціональних характеристик, коли попередні учасники "кістякової групи" очолюють самостійні дослідницькі напрями і угруповання, кожна з яких в рамках загального підходу розробляє згідно власної програми групу спеціальних проблем. При цьому формується організаційний статус (журнали, бібліографічні рубрики, кафедри, навчальні курси для студентів, секції в професійних асоціаціях і т.п.) [3, 189].

В.В. Бондар також звертається до аналізу змісту публікації Б. Кедрова і Ю. Юдіна, які дійшли висновку про те, що інституціоналізація включає в себе: 1) створення спеціальних функціонально автономних організацій, відповідальних за підтримку наукової діяльності; 2) формування сукупності норм і "образів", які визначають форми соціальної поведінки; 3) систему поведінки, дії і комунікації між вченими у відповідності з цими цінностями і нормами; 4) становлення і підтримку ціннісно-нормативного порядку, який забезпечується регуляцією життєдіяльності вчених, комунікацією між ними і трансляцією добутого знання наступним поколінням: формування, збереження і розвиток надіндивідуальних, соціальних структур – дослідницьких груп, наукового співтовариства, зі своєю "ідеологією", цінностями і нормами [4, 102].

Науковець, дотримуючись виразного історіографічного контексту, не оминає своєю увагою й напрацювання українських дослідників. Він звертається до змістовних публікацій з цього питання Т. Попової, яка пояснює інституціоналізацію як певну форму організації наукових досліджень, що відповідає конкретному рівню розвитку наукового знання і наукової діяльності, на якому окрема наукова галузь формується в соціокогнітивну систему. Така система характеризується наступними параметрами: оформлення наукового співтовариства спеціалістів у певній галузі знань, що ідентифікують себе зі своєю дисципліною; складання в цьому співтоваристві основ розуміння змісту своєї наукової діяльності; розробка власної парадигми, дисциплінарно-наукових ідеалів і норм; система інформаційно-комунікативних зв'язків (конференції тощо, комплекс видань, зокрема й періодика); визнання суспільством, культурними і політичними структурами; здатність виробляти стратегії з підтримки свого професійного статусу [1, 47; 5].

Використовуючи вищезазначені теоретичні напрацювання, висновки й узагальнення попередників, В.В. Бондар суттєво розширює свої уявлення й екстраполює їх на прикладі характеристики сучасних селянознавчих інституцій за наступними критеріями: 1) центральна або регіональна; 2) державна чи громадська; 3) фахова корпорація істориків, її науковий рівень. Членство в інституції; 4) створення інституцією наукових товариств, секцій, інших структурних підрозділів; 5) співробітництво з іншими науковими осередками, громадськими організаціями і державними установами, вищих навчальними закладами. Національні та міжнародні об'єднання істориків; 6) напрями й форми діяльності (наукова-дослідна, суспільно-громадська, організаційна та ін.); 7) методологічна основа і методика досліджень; 8) проведення конференцій, симпозіумів, читань "круглих столів", семінарів тощо з проблем історії селянства; 9) видання фахової періодики, збірників наукових праць та іншої друкованої продукції з проблеми, що досліджується; 10) громадянський статус інституції, визнання в суспільстві [1, 47].

Варто зазначити, що важливу роль у становленні регіональних центрів селянознавчих студій відіграє центральна державна академічна інституція, яка поряд з іншими проблемами займається дослідженням історії селянства. Деться про Інститут історії України НАН України, і насамперед відділ історії України XIX – початку XX ст., який очолює член-кореспондент НАН України О.П. Рєснт. Багато уваги організаційному становленню регіональних центрів

присвятив директор названого інституту, академік В.А. Смолій. Саме завдяки його координуючій і спрямовуючій діяльності безпосередню участь у проведенні першого в незалежній Україні Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії (11–12 жовтня 1996 р., м. Умань) взяли заступник директора інституту, професор С.В. Кульчицький та провідний співробітник відділу історії України 1920–1930-х рр. інституту, професор В.І. Марочко [1, 49]. Їхні доповіді, присвячені розвитку аграрно-історичної науки на сучасному етапі, та концепції аграрних реформ в Україні другої половини XIX – першої третини XX ст. тоді були ключовими й активізували увагу вчених, зокрема й молодих черкаських науковців, до селянознавчої проблематики. На це також звертає увагу В.В. Бондар [1, 47–49].

Потрібно також зазначити, що з року в рік в Україні зростає інтерес до проблем аграрної історії, і це потребувало введення його в русло відповідних організаційних форм. Саме Інститут історії України НАН України взяв на себе координуючу роль, ставши співзасновником створення Науково-дослідного інституту селянства в Черкасах та видання фахового журналу "Український селянин" [1, 49].

Науковець, вивчивши відповідні архівні матеріали, зазначає, що на базі Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького, як громадське об'єднання, 19 лютого 2000 р. утворилося Наукове товариство істориків-аграрників. Його очолив професор А.Г. Морозов. Уже на вересень 2006 р. Товариство налічувало 57 осіб, серед яких – 10 докторів історичних наук, 22 кандидати історичних наук, 2 кандидати економічних наук [1, 50]. Хоча Товариство не отримало всеукраїнського статусу, воно плідно працює як обласна громадська установа. Із 10 жовтня 2000 р., згідно угоди, укладеної Інститутом історії України НАН України, Черкаською обласною державною адміністрацією, Черкаським університетом імені Б. Хмельницького та Радою товаровиробників сільського господарства, функціонує Науково-дослідний інститут селянства. Офіційно не маючи юридичного статусу, закріпленого штату працівників, напрямків діяльності, умов членства та інших реквізитів, ця інституція виконує низку важливих координуючих функцій.

Названі інституції, ведучи плідну суспільно-громадську, організаційну і науково-дослідну діяльність, активно співпрацюють з істориками-аграрниками в Україні та за її межами, а також іншими науковими установами, сільськогосподарськими підприємствами, вищими навчальними закладами, Обласною державною адміністрацією та Обласною Радою.

Навівши відповідні дані, автор (В.В. Бондар) підійшов до узагальнюючої формули, зазначивши, що терміном "інституціоналізація" досить широко стали користуватися історики. А це підкреслює важливість дослідження цього явища в історіографічному процесі. Її виправдано розглядати як певну організаційну єдність професійних товариств, провідних журналів та ін. Осередок науковців набуває інституціональних характеристик, коли його учасники очолюють самостійні дослідницькі напрями і угруповання, кожен з яких у рамках загального підходу розробляють (згідно з власною програмою) певні спеціальні проблеми.

Стосовно існуючих інституціоналізаційних форм, то, наприклад, у Черкасах, за твердженням В. Бондаря, поволі складається наукова школа дослідників-селянознавців. Про це свідчить досить тривала діяльність Наукового товариства істориків-аграрників і Науково-дослідного інституту селянознавства, котрі координують свою роботу. У цих інституціях відбувається розробка власної парадигми, дисциплінарно-наукових ідеалів і норм. Це підкреслюють такі форми: створення дослідних секцій; архіву; публікація історичних документів; фахова періодика; проведення наукових форумів; навчальні курси для студентів; співробітництво з іншими українськими й міжнародними науковими інституціями; визнання у фахових колах громадськості. Аналіз ролі процесів інституціоналізації в цьому сенсі, при всій багатоманітності підходів до них, дає розуміння важливого механізму, який забезпечує формування цінностей "дисциплінарної орієнтації" істориків, соціалізацію визнаних ними норм і поглядів у селянознавчій сфері. Ці процеси мають свою специфіку, залежно від методології й методики діяльності, особливостей організаційної єдності суб'єктів інституцій [1, 57].

Вектори наукових досліджень черкаських істориків-аграрників стосуються таких аспектів: традиції господарювання й форми організації праці українського селянства; його світогляд, культура та соціальна психологія; історія розвитку різних галузей

сільськогосподарського виробництва; місце й роль селян у соціальній структурі українського суспільства; соціально-економічні, соціокультурні (ментальні) характеристики селянства; історія кооперації хліборобського загалу; політична культура “найтрадиційнішої” української верстви [6, 10].

Стосовно теоретичних постулатів функціонування об’єднання науковців, то варто зазначити, що наукова школа буде своєю діяльністю на базі певного наукового, навчального, просвітницького закладу. Вона покликана регулярно видавати результати своєї наукової діяльності: дисертації, монографії, статті, проводити наукові конференції та читання. Займаючи своє, цілком визначне місце, співробітники школи беруть участь у регіональному та загальнонаціональному історіографічному процесі.

Нагадаємо, що в кожній науковій школі обов’язково існує вчений – засновник школи – організатор її роботи, генератор ідей і концепцій. Вчені – співробітники школи солідаризуються з ідеологією, методологією, методикою наукової діяльності засновника школи. Науковий колектив, якщо він відповідає категорії “школа”, зобов’язаний визначити принципово своє бачення історичного процесу й активно його відстоювати. При наявності такої концепції обов’язково повинна існувати наукова критика діяльності школи, осуд або схвалення її роботи. Якщо науковий світ позитивно реагує на діяльність школи, значить, є підстави говорити про наукову результативність колективу.

Отже, підсумовуючи цей короткий огляд історіографії, варто констатувати беззаперечний факт зростання уваги до теоретичних й методологічних питань, пов’язаних із процесом інституціоналізації. На сучасному етапі розвитку селянознавчих студій комплексний аналіз історіографічної спадщини і, зокрема, аналіз аграрної й соціальної історії пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні, є обов’язковою умовою відтворення повної та цілісної картини багатовікової минувшини української спільноти і її історичного ядра – селянства.

Література

1. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавства та спеціальні історичні дисципліни”. – К., 2010.
2. Див.: Уитли Р. Когнитивная и социальная институционализация научных специальностей и областей исследования // Научная деятельность: структура и институты. Сб. переводов / Сост., общ. ред. и вступ. статья Э.М. Мирского и Б.Г. Юдина. – Москва: Прогресс, 1980. – С. 218–257.
3. Мирський Э.М. Междисциплинарные исследования и дисциплинарная организация науки. – Москва: Наука, 1980. – 304 с.
4. Дисциплинарность и взаимодействие наук / Ред: Б.М. Кедров, Б.Г. Юдин. – Москва: Наука, 1986. – 280 с.
5. Попова Т. К анализу региональной историографии: институциональный подход // Регіональна історія України. 36. наук. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 1.
6. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавства та спеціальні історичні дисципліни”. – К., 2010.

Аннотация. Гоцуляк В.В. Актуальные вопросы методологии и институционализации истории в зеркале историографии. В статье рассмотрены вопросы теории и методологии истории крестьянства, труды, посвященные процессу институционализации, формирования школы историков-аграрников в Черкассах.

Ключевые слова: методология истории, историческая школа, историография, крестьянство

Summary. Gozuliak V.V. Vital issues of methodology of peasantry history and institutionalization by historiography. In the publication it is considered the question of theory and methodology of the peasantry history, the works that deal with the formation and institutionalization process of the scientific school of the historians agrarians in Cherkassy.

Key words: methodology of history, historical school, historiography, peasantry

Надійшла до редколегії 20. 04. 2010 р.

Затверджена до друку 10. 06. 2010 р.